

יותר על המשותף בין שיטות המחקר, לצד הבלטת השונה, עשויה הייתה לתרום לתמונה בהירה ומקיפה יותר של תחום מחקר מרתק זה.

מקורות

- אסף, מ', הדר, ע', טוהר, ו' וקינן, ע' (2010). *מה הסיפור שלך? מודלים לניתוח נרטיבים*. באר-שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- בלום-קולקה, ש', טובין, י' וניר, ר' (עורכים). (1981). *עיונים בחקר השיח*. ירושלים: האוניברסיטה העברית, המרכז למחקר בלשני-שימושי ואקדמון.
- קסן, ל' וקרומר-נבו, מ' (2010). (עורכות). *ניתוח נתונים במחקר איכותני*. באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- תובל-משיח, ר' וספקטור-מרזל, ג' (2010). (עורכות). *מחקר נרטיבי: תאוריה, יצירה ופרשנות*. ירושלים ותל-אביב: מאגנס ומכון מופ"ת.
- Glaser, B. G. & Strauss, A. (1967). *The discovery of grounded theory*. Chicago: Aldine.

יעל דר, טל קוגמן ויהודית שטיימן (עורכות). (2010). *ילדים בראש המחנה: ילדות ונעורים בעתות משבר ותמורה חברתית*. דור לדור. תל-אביב: מכון מופ"ת.

יותם חותם

החוויה המודרנית על מרכיביה התודעתיים השונים, כמו האמונה בקדמה ובמדע או החילון ותחושת השליטה בטבע, כרוכה בתפיסת זמן המעניקה קדימות עקרונית ל"עתיד" על פני ה"עבר". במונחים חברתיים, תרבותיים וחינוכיים, תווי פניו של העתיד מגולמים בגופם וברוחם של אלו הנתפסים כדור העתיד - ילדים ובני נעורים. המצאת המושג "ילדות" באירופה של המאה ה-17 וגיבוש אתוס חדש של "נעורים" כמרחב חופשי, אותנטי ואידאלי באירופה של חלוף המאה ה-19, נתנו ביטוי מובהק לתפיסת הזמן המודרנית, משום שהם שמו במרכז את הצעירים (ילדים או נערים) כגילום אידאלי של החברה והתרבות. העולם שייך להם, משום שהם מסמלים את העתיד. צודקות אפוא מחברות הקובץ *ילדים בראש המחנה: ילדות ונעורים בעתות משבר ותמורה חברתית*, בנקודת המוצא שלהן כי "ילדות ונעורים הם מושגים מרכזיים בסדר היום המודרני" (עמ' 9). שני מושגים אלו ראויים למחקר מעמיק. התעלמות ממקומם בתהליכים המודרניים - כפי שקובעות היטב העורכות - מותירה אותנו עם חללים היסטוריים, תאורטיים וסוציולוגיים גדולים בכל הקשור להבנתנו את התרבות המודרנית וכיצד בזה את החינוך שאנו מעניקים, ואפשר אף משעתקים, במסגרתה.

על הרקע הזה יש להבין את התרומה של אסופת המאמרים הזו העוסקת בילדים ובעולמם עבור המחקר והפרקטיקה הפדגוגיים. כוחו של הקובץ נעוץ במפגש בין שתי נקודות מבט: פרספקטיבה היסטורית והבנה פדגוגית. הקובץ כולל אחד-עשר מאמרים (אליהם צורפה אחרית דבר היסטוריוגרפית מאירת עיניים של יובל דרור) המקובצים בשלושה שערים. השערים עוקבים, כרונולוגית, בעיקר אחרי חינוכם של ילדים ובני נוער בפלסטינה/ארץ ישראל, במדינת ישראל ובאירופה של המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20 (השער הראשון), דרך תקופת מלחמת העולם השנייה והשוואה (השער השני) ולאחר קום המדינה (השער השלישי). הרצף ההיסטורי הזה, החל מהמאה ה-19 ועד המחצית השנייה של המאה ה-20, מאפשר להבין תהליכים ודינמיקות פדגוגיות לעומקם. מנקודת מבט חינוכית הקובץ מבקש לבחון בעיקר את מקורותיו ואת מאפייניו של החינוך היהודי והלאומי לפני הקמת המדינה ואחריה בשלושה רבדים: מאמרים העוסקים בעולמם של המחנכים, מאמרים העוסקים בעולמם ובתרבותם של הילדים, ולבסוף מאמרים הנותנים ביטוי ל"קולם של התלמידים". העיסוק ב"קולם של התלמידים" הנו ניסיון לדבר את תפיסותיהם של ילדים ובני נעורים מתוך היגדיהם עצמם. חוקרות כמו רדאק ופלדינג שעסקו רבות ב"קולם של התלמידים", ראו בכך נדבך חשוב ביותר לידע הפדגוגי, שנוטה לעסוק יותר בשני הרבדים האחרים בבואו לדון ביחסי הגומלין שבין ילדים למבוגרים.

השער הראשון, "חינוך ובינוי אומה", כולל ארבעה מאמרים העוסקים בחינוך הילדים בעידן ההשכלה (קוגמן) מזה ובחינוך הציוני של תחילת המאה ה-20 מזה (שביט, אבן-זהר, שטיימן). המשותף להם הנו האופן שבו חינוך הילדים, ובמובן זה הילדים עצמם, עמדו במרכז השאיפה לקומם "יהודי חדש" - מודרני, חופשי, חילוני. מאמרה של קוגמן, החותם את השער הראשון, מראה כיצד עמדו הילדים במרכז שאיפותיהם של אנשי ההשכלה של המאה ה-19 לעיצוב העתיד היהודי המודרני (עמ' 126). קוגמן צודקת כאשר היא מצביעה על האופן שבו המחנכים היהודים שאבו את השראתם מאידאל ה"בילדונג" הגרמני של התקופה. על הבסיס החינוכי הזה, שהיה עבורם מודרני והומניסטי (אם כי היה מבוסס למעשה על מיסטיקה נוצרית מחולנת), רצו להציע "תיקון" לחינוך היהודי המסורתי (עמ' 140). מאמריהם של שטיימן, שביט ואבן-זהר עוסקים בחינוך הציוני של תחילת המאה ה-20. שתי האחרונות מבקשות להצביע במאמריהן על תפקידם המכריע של ילדים בהפצה ובמימוש של מהפכת השפה העברית במסגרת הכללית של החינוך הציוני של התקופה (עמ' 17). גישותיהן, עם זאת, מנוגדות. שביט מדגישה, באופן ביקורתי, כיצד הטילו המורים וההורים את הנטל הזה על גבם של הילדים. אבן-זהר, מנגד, חוגגת את הפן המהפכני האקטיבי של הילדים עצמם, שעסקו ב"גיוס" חברים וביצירה עצמאית של אורח חיים חדש שבו לא מסתפקים רק בלימוד פסיבי של עברית אלא יוצרים את החוויה העברית במו ידיהם (עמ' 63). ראוי לתשומת לב מיוחדת מאמרה של שטיימן המבקש להתמקד לא בילדים אלא במורים העבריים הראשונים כסוכני תרבות וכ"שותפים מרכזיים ביצירתה של ישות לאומית ותרבותית חדשה" (עמ' 71). שטיימן מראה כיצד ביקשו המורים הללו להציע

גישה חינוכית חדשה, מלאת תעוזה, שגם היום - ואני מעז לומר כי בעיקר היום - תיחשב ל"חלופית" באופייה ביחס לחינוך הממלכתי. לנגד עיניהם עמדה לא הרכישה של מקצוע, או הצלחה בשוק העבודה העתידי, ובוודאי לא ציוני התלמידים במבחני מיצ"ב. מורים אלו ביקשו לא פחות מאשר "להוציא מן הכוח אל הפועל את הפוטנציאל האנושי המצוי בנשמתו של היחיד" (עמ' 101); הם שאפו ל"למידה משמעותית" שבמרכזה עומדת פעולתו החופשית של הילד ולא כפייתו של המורה (עמ' 100); הם רצו בלימוד מתוך חוויה ולא בשינון של החומר (עמ' 103). ג'ון דיואי לא יכול היה לנסח זאת טוב יותר.

השער השני: "ילדות מול קטסטרופה" חובק שלושה מאמרים העוסקים בדרכים שונות בחינוך על רקע הנאציזם, מלחמת העולם והשוואה. מאמרה של לבנת עוסק במסרים החינוכיים שהוטמעו בספרות הציונית לילדים יהודים בגרמניה הנאצית. שני המאמרים האחרים עוסקים בתנועות הנוער - התנועה הציונית של השומר הצעיר (חלמיש) ותנועת הנוער ההיטלראי הגרמנית (אברהם). במידה רבה, שני האחרונים בולטים ביחס למסגרת הכללית של הספר, משום שהם היחידים העוסקים בתנועות נוער. חלמיש מבקשת להצביע על המורכבות של מרד והמשכיות (אם להשתמש בלשונו של חוקר הקבלה גרשם שלום), דהיינו של התנגדות לדת לצד רליגיוזיות עמוקה, שהיו מוטמעים ב"מרד הנוערים" של השומר הצעיר. אברהם כותב באופן שאינו בלתי-מוכר להיסטוריונים של גרמניה, על גיוס הנוער ההיטלראי לטובת האידיאולוגיה הנאצית. מאמרו של אברהם יוצא דופן בהקשר של הקובץ גם משום שהוא אחד משני המאמרים היחידים בכרך, שאינו עוסק בחינוך יהודי ולאומי. ההשוואה המתגרת באמת, אפשר אפילו פרובוקטיבית, מתרחשת כאשר שמים זה לצד זה את מאמריהם של אברהם ושל לבנת. לכאורה שניהם עוסקים בגרמניה הנאצית משני היבטים מנוגדים זה לזה: בעוד לבנת עוסקת במסרים החינוכיים שהוטמעו בספרות הציונית לילדים יהודים בגרמניה הנאצית, מאמרו של אברהם מתמקד בנוער ההיטלראי. ברם הדבר הבולט אינו הניגוד בין מאמרים אלו אלא הדמיון בתכנים המנויים בשתי צורות החינוך הללו: ההתנשאות המחפירה כנגד יהודי המזרח (ובעיקר יהודי תימן) שהוצגה בספרות הציונית בגרמניה מהצד האחד (עמ' 217-219), והאנטישמיות הבוטה בחינוך הנוער ההיטלראי מהצד האחר. בשני המקרים היה ה"אחר" המוחלט (המזרחי או היהודי) מקור להבניית הזהות העצמית (החלוצית או הארית). זו אמנם נקודה רגישה, אך לטעמי בעלת עוצמה רבה. היא אינה מבקשת להראות את הקרבה בין שתי האידיאולוגיות באופן פשוט כזה או אחר כפי שיש שירצו לטעון. יחד עם זאת, היא כן מבקשת לגעת באומץ, מנקודת מבט פדגוגית, בקווי המתאר הרלוונטיים להבנת האידיאולוגיות הלאומיות הגדולות של המאה ה-20, באשר הן.

גם המשותף למאמרים בשער השלישי, "ילדות ומדינה", נעוץ בתיקוף, דהיינו בכך שאלו מאמרים שעוסקים בחינוך ילדים לאחר קום המדינה וכנגד משבריה השונים. 1967 ו-1973

הופכות בהקשר הזה לשנים משמעותיות במיוחד. מאמרה של יעל דר עוסק באופן שבו העבירו עיתוני ילדים את תחושת הקטסטרופה של השואה, על רקע "תקופת ההמתנה" ערב מלחמת ששת הימים. באותה הרוח עוסקת יעל טף-סקר בייצוגי שכול ופחד בספרות הילדים לפני מלחמת יום כיפור ואחריה. היא מראה את ההבדלים בין ההדחקה של השכול ושל הפחדים של הילדים לפני המלחמה (עמ' 302) ובין ההכרה והלגיטימיות שניתנו לפחדים ולשכול לאחר המלחמה (עמ' 310-312). לצד שני מאמרים אלו חוזר המאמר של שיכמנטר אל קולם של הילדים, כפי שקיבל ביטוי במכתביהם למערכות העיתונים בשנות החמישים. שיכמנטר מבקשת להראות כיצד הביעו ילדים את קולם הייחודי למרות וכנגד האינדוקטרינציה (שלעתים הייתה ממש ברוטלית) שכפו עליהם עורכי עיתוני הילדים כמו "הארץ שלנו", "משמר לילדים" ו"דבר לילדים". יש ממד מרתק במאמר זה החושף את הקורא למכתבו של "עמוס עוז בן 11" לעיתון, לצד מכתביהם של אחרים, בני דורו, שעוד ליהטו בעברית עשירה ועמוקה באופן מעורר השתאות, כבתוך שלהם, רגע לפני שזו צללה אל תהומות הדיבור הרצוף והעילג של ימינו אנו. לצד מאמרים אלו מונח לפני הקורא גם מאמרו של פרגמן העוסק בספרות ילדים בעולם הערבי. פרגמן עושה זאת דרך התמקדות בכתיבתו לילדים של זכריא תאמר, אינטלקטואל וסופר בעל שם בעולם הערבי. עבור פרגמן, הכתיבה של תאמר לילדים שירתה את השאיפה שלו להביע ביקורת כלפי החברה הסורית של תקופתו (עמ' 363). יחד עם מאמרו של דורון אברהם שעסק בנוער ההיטלראי, זהו המאמר השני שאינו עוסק בחינוך יהודי וציוני, ומבחינה זו יש לשני מאמרים אלו מן המשותף במערך הכללי של הקובץ. אך גם הפעם ההשוואה המעניינת יותר נעוצה לטעמי בהקשר מעט אחר, זה הכורך את הכתיבה לילדים בסוריה של אחרי 1967, שאותה מציג פרגמן, עם זו בישראל שלאחר 1973, המוצגת במאמרה של טף-סקר. בשני המקרים נראה כי מדובר בטראומות לאומיות שהובילו לתגובות זהות: כתיבה לילדים המשקפת תהליכי עיבוד של שכול והכרה בלגיטימיות של פחדים וחולשות בעקבות הטראומה הקולקטיבית.

מדובר אם כן באסופת מאמרים רב-גונית ועשירה במידע עבור חוקרים ואנשי מעשה בתחום החינוך. מומלץ לעיין עיון מוקדם באחרית הדבר של יובל דרור, לפני שניגשים לקרוא את המאמרים המופיעים בקובץ, משום שזו משלימה כמה מהחללים העיוניים שהותירו העורכות. אחרית הדבר מדגישה ביתר שאת את האופן שבו אסופת המאמרים הזו היא עדות לחשיבותה של ההיסטוריה של החינוך לחקר החינוך ולפרקטיקה הפדגוגית. הבנה מעמיקה של ההקשר ההיסטורי שבו חינוך מתרחש יכולה ללמד אותנו לא מעט. כך למשל, גישות חינוכיות הרואות עצמן "חלופיות", והפורחות למדי בשדה החינוך כיום, יכולות ללמוד מעולמם הרוחני של המחנכים הציונים הראשונים ששאפו ללמד מתוך "חוויה" ולא שינון, או במטרה לפתח את עולמו הפנימי של הילד ואת כישוריו. אך כך גם לגבי החינוך הממלכתי של ימינו ממש: האם תחת מושגים כמו "שיבה" ל"ערכי היסוד", המעסיקים את משרד החינוך היום בהקשרים נאו-

לאומיים, לא יהיה זה רצוי לחשוב דווקא על מושג ה"בילדונג" ההומניסטי שממנו שאבה ההשכלה היהודית, או על השאיפה למילוי "הפוטנציאל האנושי המצוי בנשמתו של היחיד" של החינוך הציוני בתחילת דרכו?

לצד החשיבות והתעוזה שבספר חשוב להצביע על כמה מבעיותיו. בעיה אחת בולטת נעוצה בכך שהעורכות לא העמיקו די הצורך בהקשרים תאורטיים. דוגמה אחת לחוסר כזה נעוצה למשל בהעדר ההפרדה בין שני המושגים המרכזיים לקובץ, ילדות ונעורים. במחקר מופיעים שני מושגים אלו באופן מובחן זה מזה מבחינה היסטורית ומבחינה עיונית, אך לא כך בקובץ זה. מן הראוי היה אפוא למקמם במסגרות הדיסקורסיביות וההיסטוריות שלהם בצורה מעמיקה וקפדנית יותר. בעייתיות אחרת של הקובץ קשורה בהחלטה לכלול את שני המאמרים שאינם עוסקים בחינוך ציוני ויהודי, דהיינו המאמר על תנועת הנוער הגרמנית (אברהם) והמאמר על ספרי ילדים בעולם הערבי (פרגמן). אלו בולטים כיוצאי דופן במערך הכללי של הספר שעוסק בחינוך יהודי וציוני לפני הקמת המדינה או אחריה. קשה להניח למשל שהכוונה של עורכות הספר הייתה "להשוות" באופן פשוט בין תנועות הנוער היהודיות ל"הילטר יוגנד". אפשר אפוא שהעורכות שחזרו כאן, מבלי משים, את עצם תפיסת העולם הציונית שבה הן עסקו בהקשריה החינוכיים? כוונתי היא לכך שהן מצאו לנכון להוסיף לקובץ מאמרים המתמקדים ב"אחרים" של הזהות הלאומית היהודית, דהיינו ה"אחר" הערבי וה"אחר" הגרמני - אותם "מאגרי אסוציאציות שליליים" של ה"אני" הציוני, כפי שמכנה זאת למשל ההיסטוריון דן דינר. מכל מקום, ראוי היה לעורכות להציב בפני הקורא את הנימוק לבחירתן במאמרים אלו. לבסוף, חשוב לציין כי פרספקטיבה מחקרית מגדרית היא אחת הסוגיות המרכזיות בעשורים האחרונים בחקר הציונות (כמו גם במגוון רחב של תחומים אחרים), וזו כמעט שאינה מהדהדת באף אחד מהמאמרים המנויים בקובץ. פספוס דומה נמצא בנוגע לטענה עכשווית כי ישנו "דור שלישי" של היסטוריונים של הציונות, שעוסקים בנושאים תרבותיים אחרים מאלו של קודמיהם, תוך שימוש במתודות ובמקורות חדשניים. טענה זו הוצגה בשנים האחרונות על ידי היסטוריונים כמו דיוויד מאירס, אסף ליקובסקי, עפר נור ואחרים, והפכה להיות סוגיה מרכזית בחקר הציונות. אם לשפוט על פי המתודות, נושאי העניין ותחומי העניין המוצגים בקובץ, סוגיה זו נותרה רחוק מתודעתם של העוסקים בחינוך. עם זאת, למרות בעיות מעטות אלו, מדובר בקובץ מרענן בשדה החינוך, לא רק משום שהוא עוסק בנושא מרכזי להבנת החוויה, התרבות והחינוך המודרניים תוך שילוב פרספקטיבות היסטוריות ופדגוגיות, אלא גם משום שהוא יכול לשמש, אולי, מעין הזמנה להמשיך ולחקור תוך פריצת גבולות ההרגלים הדיסציפלינריים והעיוניים שלנו.

טלי בן ישראל (2010). מהלכה למעשה, סיפורה של תרבות הגוף בתרבות הארץ-ישראלית. תל-אביב: מכון מופ"ת.

אמה גרון, שולמית רביב ורוני לידור (2010). מוטיבציה לפעילות גופנית ולספורט. תל-אביב: מכון מופ"ת.

שני הספרים, מהלכה למעשה, סיפורה של תרבות הגוף בתרבות הארץ-ישראלית ומוטיבציה לפעילות גופנית ולספורט מיועדים לא רק למוצאים עניין בתרבות הגוף ובפעילות גופנית אלא גם לעוסקים בהכשרה לתחומים אלה. שניהם מקיפים, פורסים יריעה רחבה ומעמיקה, מעוררים עניין ומוציאים את החינוך הגופני מהפינה הנושנה של "שיעור התעמלות", ומניפים אותו למקומו הראוי.

הספר של טלי בן ישראל מתאר ומנתח את ההיסטוריה המרתקת של התפתחות תרבות הגוף בארץ ישראל. אמנם מוקד הספר הוא תרבות הגוף, אך למעשה זהו סיפורה של תקופה שבה התעצבה התרבות הארץ-ישראלית על גווניה ורבידה השונים.

הספר של אמה גרון, שולמית רביב ורוני לידור שואל, מסביר ומנתח את הגורמים השונים המניעים את האדם לעסוק בפעילות ספורטיבית. הדיון מתבסס על אחד-עשר פרקים הממציים את מרחב התאוריות המוטיבציוניות. הדיון רחב ההיקף מעשיר את הבנתנו את ההתנהגות הספורטיבית של האדם.

טל ליטבק-הירש וג'וליה צ'ייטין (עורכות). (2011). דרכים מצטלבות, דרכי התבוננות פסיכולוגית-חברתית על החברה הישראלית בעקבות דן בר-און. הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

הספר מציג את עבודותיהם של תלמידיו של דן בר-און. מאמריו מחברים בין ההיבט אישי להיבט המחקרי שאפיין את עשייתו ואת העשייה של דור ההמשך. הוא נכתב בידי תלמידיו ותלמידותיו של בר-און, שהפכו אף להיות הקולגות שלו. הספר עוסק בהתבוננות על החברה הישראלית מבעד למשקפיים פסיכולוגיים-חברתיים במחקר ובשדה. המאמרים, העוסקים בהיבטים שונים, מציגים את החברה בישראל, או לפחות חלקים ממנה, במעין קלידוסקופ: מגוונת, מאתגרת, מסקרנת, לעתים מתסכלת, אך רבת-צבעים וצורות. המאמרים נכתבו על ידי חוקרים ואנשי שדה שהושפעו ממורשתו המקצועית של בר-און לאורך השנים, ומשקפים את עבודתו שנשקה לתחומי ידע שונים ומגוונים. שלושה שערים לספר: השואה והשלכותיה על החברה הישראלית, התמודדות עם דילמות מקצועיות שונות הכרוכות בעשייה הקשורה בקונפליקט הישראלי-פלסטיני, הפנים השונות של הבניית זהות ותפיסת האחר דרך סיפורי חיים. הספר, שהתחיל כמחווה לזכרו של דן בר-און, עשוי לשפוך אור על נושאים חשובים המעסיקים לא רק את האקדמאים ואת הפסיכולוגים הקליניים העוסקים בנושאים אלה, אלא גם את כל מי שמתעניין בתחומים אלה ועובד לקראת עולם חברתי צודק וחכם יותר.